

כתיבה כגאולה: טראומה ופוליטיקה בזיכרונות חייקה גרוסמן

ערן בוכלצב

מבוא

לא, לא אוכל. הריני מתגעשת כולי לזכר העבר. מסעירות הנשכחות, מסעירות ואינן נותנות מנוח. חרף הדשא המוריק והממטרה המתיזה פז. שכן לא לשם הזכרת 'ימים שהיו' פרץ מרד בני־החורין, לא לשם אנחות שבשלוות־נפש נסערו הרוחות הצעירים במאבק לקידמה ונגד הרישעה.¹

את הדברים האלה כתבה חייקה גרוסמן, ממנהיגות 'השומר הצעיר' בפולין בתקופת השואה והמחתרת בגטו ביאליסטוק, זמן לא רב אחרי מלחמת העולם השנייה. בשורות אלו היא קוטעת את הרצף הסיפורי בספר זיכרונותיה אנשי המחתרת, כדי לחדד את מסר הגבורה והמרד ומצביעה על ההשפעות הפועלות על כתיבת הזיכרונות. גרוסמן מציגה את עצמת השפעתם הרגשית של האירועים ואת המסר הערכי של הספר. דבריה פותחים פתח לדיון על אופיים וטיבם של הזיכרון והעדויות, ועל השפעתם על השיח הציבורי ועל הכתיבה ההיסטוריוגרפית. בכתיבת הספר אנשי המחתרת מבטאת גרוסמן צורך ורצון להתמודד עם אירועי המלחמה מתוך יציבות יחסית של חייה בארץ. יציבות זו אפשרה לה לארגן את האירועים ולפרשם, למסור מסר לקוראים ולהשפיע במודע על עיצוב זיכרון השואה. באמצעות הכתיבה האוטוביוגרפית עיצבה גרוסמן את זהותה, חיזקה את מעמדה הפוליטי ואת דימויה כמנהיגה וכסמל בתנועה אידאולוגית ומסרה את מסריה כחלק ממאבק פוליטי. נוסף על הרבדים הגלויים בספר אפשר לזהות בו גם ביטוי לרגשות ולרעיונות החבויים בין השורות. רבדים סמויים אלו אינם מנוגדים לזהות המנוסחת ולמסר המוצהר

1. חייקה גרוסמן, אנשי המחתרת, מרחביה 1965 [להלן: אנשי המחתרת], עמ' 211.

של הכותבת; הם חושפים מעט מן המטען הרגשי ואף, כמו שאטען בהמשך, טראומה מוכחשת שנשארה עמה הכותבת מימי המלחמה. שני מרכיבים אלו של הכתיבה האוטוביוגרפית של חייקה גרוסמן, כלומר המרכיב הגלוי של הגדרת הזהות המודעת, והמרכיב הסמוי, האוצר רגשות מודחקים ומשמעותם המשולבת בעיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית, יעמדו במוקד המאמר.

חייקה גרוסמן: רקע ביוגרפי ואוטוביוגרפי

חייקה גרוסמן² נולדה ב-20 בנובמבר 1919 בביאליסטוק, למדה בגימנסיה העברית 'תרבות', וקיבלה אשרת עלייה כסטודנטית באוניברסיטה העברית. מגיל צעיר התחנכה גרוסמן בתנועת 'השומר הצעיר' ושילבה באידאולוגיה שלה את הציונות ואת המרקסיזם. הפעולה החינוכית בתנועה התבססה על חיי השיתוף הקבוצתי מתוך חינוך מתמיד והכשרת החברים, בקנים ובקיבוצי ההכשרה, לעלייה לארץ-ישראל, שבה יגשימו בקיבוץ את חיי התנועה במלואם.³ למרות האשרה שבידה, דחתה גרוסמן את עלייתה בשל דרישת הנהגת התנועה בוורשה שתמשיך בפעילות תנועתית, והאיום שאם תממש את כוונותיה הפרטיות, תרוחק מן התנועה. בקיץ 1939, כאשר היה ברור לכול כי מלחמה בשער, נבחרה גרוסמן למנהיגות הצעירה שתחליף את הנהגת התנועה בפולין בשעת הצורך. עם פרוץ המלחמה הועברה ביאליסטוק לשליטת ברית המועצות, וגרוסמן נעה עם המוני פליטים לווילנה, שיועדה להסתפח לליטא העצמאית, כדי לעלות לארץ-ישראל. ביוני 1940 השתלטה ברית המועצות על ליטא וחיסלה את פעילות התנועה בה. המנהיגות הצעירה נדרשה לתפוס את מקום ההנהגה הוותיקה, שאחדים מחבריה לא יכלו לפעול במשטר הסובייטי ורבים מהם יצאו את ליטא. ביוני 1941, עם פלישת הנאצים לברית המועצות, החליטה ההנהגה הראשית הצעירה להתפצל לשתי קבוצות: האחת תנהיג את

2. הפרטים הביוגרפיים שלהלן מסתמכים על המקורות האלה: זיוה שלו, חייקה, תל-אביב 2005 [להלן: שלו, חייקה]; 'חייקה גרוסמן-אורקין 1919-1996', ילקוט מורשת, גיליון סב (1996) [להלן: 'חייקה גרוסמן - קורות חיים'], עמ' 10-15; חייקה גרוסמן, 'כמעט וידוי', ילקוט מורשת, גיליון סט (2000) [להלן: 'כמעט וידוי'], עמ' 97-149; אנשי המחותרת; שרה בנדר, מול מוות אורב, תל-אביב 1997 [להלן: בנדר, מול מוות אורב].

3. דוד זית, 'מעדה לתנועה', בתוך: יוסף שמיר (עורך), השומר הצעיר בפולין 1913-1950, תל-אביב 1991, עמ' 154-172.

פעילי התנועה היוצאים מזרחה אל תוך ברית המועצות, והאחרת תנהיג את הנשארים, ובהם גרוסמן. שוב נדחה השימוש באשרת העלייה שבידי גרוסמן, ואבדה לה הזדמנות נוספת לחמוק מן המלחמה.

בתקופת הכיבוש הנאצי שימשה גרוסמן קשרית בין ריכוזי התנועה בגטאות השונים ובין התנועה למחתרות היהודיות והלא־יהודיות. בינואר 1942 נשלחה לביאליסטוק כדי לסייע בארגון בוגרי התנועה לפעולה מחתרתית, ולפעול לאיחוד כל התנועות למחתרת אחת. נוסף על פעילותה בגטו בתקופה זו, השתמשה גרוסמן בביאליסטוק בתור בסיס להמשך פעילותה כקשרית. שותף מרכזי לפעילותה של גרוסמן בביאליסטוק ובהנהגת התנועה בה היה אדק בוראקס, שהגיע לעיר מווילנה באפריל 1942. באוגוסט 1942 נחלו השניים הצלחה בהקמת חזית א' שבה נכללו הקומוניסטים, 'השומר הצעיר' וצעירי 'הבונד', ובוראקס היה ממפקדיה; בינואר 1943, חודשיים לאחר שחזר שאיש תנועת 'דרור' מררכי טננבוים⁴ מוורשה, כשכבר היה ברור לכול כי סכנת כליה מרחפת על גטו ביאליסטוק, הוקמה חזית ב' בהנהגתו של טננבוים, ובה נכללו 'דרור', 'השומר הצעיר', הרוויזיוניסטים, 'הנוער הציוני' ופ'לג 'הבונד' שלא חבר לחזית א'. גרוסמן עסקה רבות ביצירת גשר בין שתי החזיתות, שלא התחברו מחמת מחלוקות אידאולוגיות וחוסר אמון.

בפברואר 1943 התרחשה האקציה הראשונה בגטו ביאליסטוק, והיא הסתיימה בלא התנגדות מאורגנת מצד היהודים. בין המפונים באקציה היו גם חברים מן 'השומר הצעיר' ובראשם אדק בוראקס. מותו של בוראקס, שהיה קרוב לגרוסמן, הכה בה אישית והותיר חלל בהנהגת התנועה, וגרוסמן היתה בין הנדרשים למלאו. בזמן האקציה היתה גרוסמן מחוץ לגטו בשליחות המחתרת, ואף על פי כן זכתה לביקורת קשה ולגינוי מטננבוים ומחבריה בתנועה. בתגובה לביקורת היא ביקשה לוותר על תפקידה כרכזת הרשמית של התנועה בביאליסטוק, אך משסירבו החברים לבקשתה המשיכה בתפקידה עם שני חברים נוספים: זרח זילברברג-זיסקינד וגדליהו שאייק. ב־16 באוגוסט 1943 החלה אקציית החיסול של גטו ביאליסטוק, והיא לוותה בהתנגדות של חברי המחתרת.⁵ בזמן

4. מררכי טננבוים-מתרוף (1916-1943) היה חבר תנועות 'החלוץ הצעיר' – 'דרור' ו'החלוץ' בפולין. בזמן מלחמת העולם השנייה היה ממקימי המחתרת בגטו וילנה והארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, ומפקד ההתנגדות בגטו ביאליסטוק. בזמן הלחימה בביאליסטוק, בקיץ 1943, התאבד בטרם ייפול בידי הנאצים. יומן ומכתבים שכתב ב־1943 יצאו לאור בכותרת 'דפים מן הדלקה'. ראו: בנדר, מול מוות אורב, עמ' 189-190.

5. מעמד ההתנגדות והלחימה היהודית בביאליסטוק אינו מוסכם. חייקה גרוסמן הרגישה את משמעות ההתנגדות כמרד של תנועת המחתרת שסחף רבים נוספים. שרה

הלחימה הצליחה גרוסמן לצאת מהגטו אל הצד הארי, ובהמשך פעלה למצוא מקומות מחבוא לנמלטים וליצור קשרים עם קבוצות פרטיזנים בקרבת העיר. עד אוגוסט 1944 פעלה גרוסמן באזור ביאליסטוק בשליחות מטה הבריגדה הפרטיזנית הסובייטית, והיתה מיוזמי הוועד האנטי־פשיסטי שיצר תאי מחתרת לגיוס פרטיזנים ולהצלת יהודים.⁶ עם תום המלחמה עברה בשירות ביטחון הפנים של פולין באיתור משתפי פעולה וסוכנים, והיתה מעורבת במעגל חברתי של פעילים קומוניסטים. גרוסמן שבה לפעילות בתנועת 'השומר הצעיר', שפעיליה – אלה ששרדו ואלה ששבו מברית המועצות – החלו להתארגן רק באביב 1945. היא עברה לוורשה, שבה התארגנו שרידי תנועות הנוער הציוניות ו'הוועד היהודי המרכזי', ועסקה בקליטת פליטים, בהקמה מחודשת של תנועת 'השומר הצעיר' וביצירת דרכים לעלייה.

באוגוסט 1945 השתתפה גרוסמן במשלחת 'שארית הפליטה' לכינוס הציוני בלונדון. במאי 1948 עלתה לארץ, ולאחר חצי שנה הצטרפה לקיבוץ עברון אל ידיד נעוריה ומדריכה בתנועה, מאיר אורקין, ועמו הקימה משפחה. בשנת 1950 פרסמה את ספרה אנשי המחתרת. באותה שנה נבחרה גרוסמן לראש המועצה האזורית געתון, והיתה ממנהיגי תנועתה ומפלגת מפ"ם. בימי משפטי פראג ניתקה את עצמה מהפורשים בשל התרחקותם מן הציונות, ועקב מהלך זה פסק היחס הספקני כלפיה מצד הנהגת תנועתה, יחס שליווה אותה מתום המלחמה (ועל כך בהמשך). במפ"ם שימשה בתפקידים שונים עד שנבחרה מטעם 'המערך' לכנסת בשנת 1969. גרוסמן כיהנה בארבע כנסות, עד שנת 1988. בשנה זו מונתה ליושבת ראש 'מורשת', מוסד זיכרון השואה של 'השומר

בנדר, לעומת זאת, טוענת במחקרה המקיף על אודות יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה, שההתקוממות דוכאה בתוך כמה שעות ורק התנגדויות לא סדירות מקומיות נמשכו עוד כמה ימים. הוויכוח אינו על עצם קיום לחימה והתנגדות, אלא על ההגדרה של המושג מרד. בנדר טוענת שהלחימה בביאליסטוק שנייה למרד גטו ורשה, אך בשונה ממנו לא התפתחה בביאליסטוק התקוממות רחבה ולא פרץ מרד, משום שהמחתרת לא היתה מאורגנת ומצוידת מספיק, ומשום שהציבור לא ידע על המחתרת ועל תכנית המרד ולא נתן אמון בקריאת המרד שבאה עם הפינוי. וראו: אנשי המחתרת, עמ' 284–289; בנדר, מול מוות אורב, עמ' 284–285; וכך: יאיר שלג, 'איך אפשר לומר שבביאליסטוק לא היה מרד?', הארץ 7.8.2003. על שילוב המושג 'מרד' בשיח על ההתנגדות היהודית בגטאות, ראו: מולי ברוג, 'מראש מצדה ועד לב הגטו: המיתוס כהיסטוריה', בתוך: ד' אוחנה, ר' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון, ירושלים 1996 [להלן: ברוג, 'מראש מצדה ועד לב הגטו'], עמ' 216–220.

6. על פעילותה זו עוטר גרוסמן ב'צלב גרונוואלד' מטעם ממשלת פולין. 'חייקה גרוסמן – קורות חיים', עמ' 12.

הצעיר'. ביום העצמאות ה-45 של מדינת ישראל נבחרה להדליק משואה בטקס הממלכתי. באירוע לכבוד מדליקי המשואות, שנערך ימים אחדים לאחר הטקס, נפלה במדרגות ונפגעה בראשה. ב-26 במאי 1996, לאחר שלוש שנות תרדמת, נפטרה גרוסמן.

בכתיבתה האוטוביוגרפית של חייקה גרוסמן אפשר לסמן שלוש תחנות. הראשונה – פרסום אנשי המחותרת זמן קצר אחרי עלייתה ארצה. הספר מסכם את זיכרונותיה מקיץ 1939 ועד כיבוש ביאליסטוק בידי הצבא האדום בקיץ 1944. גרוסמן כתבה את הספר בשנת 1949, והוא יצא לאור בהוצאת 'ספריית פועלים' של 'השומר הצעיר' ב-1950. זו היתה תקופה חדשה לגרוסמן: עלייתה ארצה ותהליך התערותה בה, הצטרפותה לקיבוץ, נישואיה והריונה הראשון.⁷ התחנה השנייה – הדפסת מהדורה שנייה של הספר בשנת 1965. בין שתי המהדורות קיימים הבדלים, אבל הם אינם מבוססים על מקורות היסטוריים חדשים שהתגלו,⁸ אלא מעידים, כמו שמראה מנדל פייקאז', בעיקר על השינוי שחל במסגרת הפרשנית והסימבולית של האירועים בו. בין השינויים שפייקאז' עומד עליהם נמצא שינוי במינוח. במקומות רבים הוחלף המונח 'פשיזם' במונח 'נאציזם' על נגזרותיהם השונות וכן רוככו ביטויי הערצה לסובייטים וטיעונים המתבססים על התורה המרקסיסטית ומציגים את ההתנגדות בגטו כמקרה מיוחד של מלחמת מעמדות, שבה הציבור היהודי הוא חלק ממחנה הפרולטריון העולמי.⁹ במהדורה זו קיבלו אירועי העבר משמעות שונה מזו שניתנה להם במהדורה הראשונה. פייקאז' מדגיש כיצד אירועים שהתרחשו בעת מתן העדות משפיעים על העדות, ובכלל זה על המאבק והלחימה הציוניים להקמת מדינה, ההערצה שזכתה לה ברית המועצות והעצמת השיח ההרואי של ההתנגדות.¹⁰ עם השינויים שנעשו במהדורה השנייה אפשר למנות את התמורות ביחסה של תנועת 'השומר הצעיר' לברית המועצות בשנות החמישים, תמורה שבעטיה התנערה התנועה מן המרקסיזם-לניניזם והדגישה את הציונות.¹¹ רוח הספר אמנם נותרה בעינה במהדורה השנייה, אבל השינויים שנעשו מעידים על

7. 'חייקה גרוסמן-אורקין 1919-1996', ילקוט מורשת, גיליון סב (1996), עמ' 13.

8. אנשי המחותרת, עמ' 397.

9. מנדל פייקאז', ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי, ירושלים 2003 [להלן: פייקאז', ספרות העדות על השואה], עמ' 67-70.

10. שם, עמ' 25.

11. זאב צחור, חזן – תנועת חיים, ירושלים 1997 [להלן: צחור, חזן], עמ' 205-221; וכן: שלו, חייקה, כרך ב, עמ' 36-42.

השפעת האירועים שהתרחשו בזמן הכתיבה על העדות וחושפים את מרכיבי המסר של גרוסמן בספר.

תחנה אוטוביוגרפית שלישית היא כתיבת הזיכרונות שגרוסמן החלה בה בשנים האחרונות לחייה, עם פרישתה מן הכנסת. היא לא גמרה את כתב היד ששקדה עליו, וחלקו פורסם אחרי מותה בכותרת 'כמעט וידוי'. כתב היד עוסק אך מעט בתקופה שהיא מתארת באנשי המחתרת, ויש בו ביקורת, הן מרומזת והן גלויה, על החלטותיה של תנועת 'השומר הצעיר' ועל פעולותיה.¹² זיכרונות אלו זורים אור נוסף על היבטים הקשורים ליחסה הרגשי והפוליטי של גרוסמן לתנועתה ולפעילותה בתקופת השואה, כמו שהם מוצגים באנשי המחתרת.

על רקע הצגת האידאולוגיה ככוח המניע לפעולה והזכרת המתים והחורבן, בולט באנשי המחתרת הפער בין כתיבת העדות – פעולה המתרחשת בתוך הקשר – ובין האירועים שגרוסמן מתארת; וכן בולטים מתח בין המסר האידאולוגי-פוליטי, המשתלב במעמדה הציבורי, להיבטים האישיים והרגשיים שבו, ומתח בין העיסוק במוראות המלחמה ובין הניסיון להשיג שלווה נפש בשנים שאחריה.

בחקר ספרה של גרוסמן עלו סוגיות מתחום הפסיכולוגיה, וכדי לשלבן במחקר ההיסטורי נעזרתי רבות בדיסרטציה של עמוס גולדברג על כתיבת יומנים בתקופת השואה,¹³ שבה הוא משלב תחומי ידע מדיסציפלינות שונות. מחקרו סייע לי לשלב במאמר ההיסטוריוגרפי שלפניכם גם פרשנות פסיכולוגית לשם ניתוח הטקסט האוטוביוגרפי.

כתיבה אוטוביוגרפית אחרי המלחמה: כינון זהות בין משבר לטראומה

הכתיבה האוטוביוגרפית מסייעת לכותב לכוון מחדש את זהותו באמצעות פעולת השפה והכתיבה (speech act); ופועלות בה, כביכול, שתי דמויות 'אני' נפרדות, שתיהן של הכותב: גיבור הסיפור מן העבר ומספר הסיפור בהווה. לכן הכתיבה היא מאורע בפני עצמו ולא רק תיעוד של אירועים: אין היא מספרת את

12. 'כמעט וידוי', עמ' 97-149.

13. עמוס גולדברג, "אני" חסר אונים: כתיבת יומנים בתקופת השואה, ירושלים 2004 [להלן: גולדברג, "אני" חסר אונים]. על הקושי בהתמודדות היסטוריוגרפית עם סוגיות מתחום הנפש בכלל ועם טראומה בפרט, ראו: דומיניק לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה, תל-אביב 2006 [להלן: לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה], עמ' 60-62.

הסיפור בלבד, אלא מכוננת אותו ואת הגיבור ויוצרת את המציאות.¹⁴ פעולת הכתיבה מסייעת לכינון הזהות בשני היבטים המשרתים מטרה שווה: בתהליך הסיפור קובעת גרוסמן, הסובייקט המספר, את העבר שלה ואת דמותה כגיבורה, ובה בעת מסייעת דמותה הנרטיבית בספר להבנות את דימויה בהווה. למשל, מאחר שחוץ מגרוסמן לא נותר בחיים איש ממטה המחותרת בגטו ביאליסטוק, ורבים מבין חברי המחותרת לא שרדו, משמשת עדותה בכמה מקרים עדות יחידה. בהיעדר עדויות הסותרות את המסופר, יכול סיפורה להעצים את תהליך ההבניה ההדרית של הגיבורה בספר ושל דמות המספרת החיה.¹⁵ עם זאת, לעתים קרובות נסותרת דמות המספר, ומגיעה בתיאור האירועים והדמויות אינם גלויים. את המניעים האלה אפשר להבין מתוך ניתוח ההקשרים, ומנדל פייקאז' מציין ש'מלכתחילה אין לבקש בדבריהם של עדי ראייה ושמיעה חקירה ודרישה באירועים שחזו מברשם, אלא חוויות אישיות, שאינן אלא שברירים אותנטיים'. לכן 'נודעת חשיבות כפולה ומכופלת לבדיקת מעמדם של בעלי העדות וזיקותיהם האישיות, החברתיות והרעיוניות לנושא עדותם בעבר ובהווה. [- - -] ככל שמוסיפים והולכים הימים המפרידים בין האירועים לבין ימי העלאת קורותיהם על הכתב, כן מתקנה חדותה של החוויה הראשונית, האותנטית, ומתעמעם כוח הזיכרון במשקעי חוויה חדשים'.¹⁶ על כן, אף שאוטוביוגרפיה המשמשת עדות המבוססת על הזיכרון אינה חסינה מטעויות היסטוריות, היא משרתת את המחקר בהכילה את תפיסתו ופרשנותו של העד את ההתרחשויות וכן את ההשפעות הפועלות על עדותו.

מקצת התמורות, הסילופים והעיוותים ההיסטוריים החלים בעדות במשך השנים נובעים מתהליכים תודעתיים ונפשיים.¹⁷ ההשפעה הנפשית נמשכת מן החוויה אל העדות, ומודגשת בעדויות שהתפרסמו סמוך לתום המלחמה:

14. גולדברג, "אני" חסר אונים, עמ' 36-40.

15. כך בעדות על ההיערכות המאוולתרת ללחימה בבוקר שבו החלה אקציית החיסול או עדותה של גרוסמן על ההוראה שקיבלה להישאר מחוץ לגטו בזמן האקציה הראשונה או לצאת ממנו בבוקר אקציית החיסול: בנדר, מול מוות אורב, עמ' 271, 207, 278 (בהתאמה); וכן: אנשי המחותרת, עמ' 276, 199, 278 ו-286 (בהתאמה). כשקיימות עדויות סותרות עומד הנרטיב לבחינה מחודשת. למשל, דברים שכתב מרדכי טננבוים ביומנו על אודות גרוסמן, והם צונזרו משתי מהדורות היומן שפורסם: בנדר, מול מוות אורב, עמ' 196, 206; ומקרה שבו עדותה של גרוסמן מגיעה מכלי שני ואינה תואמת את המציאות ההיסטורית: שם, עמ' 220.

16. פייקאז', ספרות העדות על השואה, עמ' 25.

17. לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה, עמ' 116-117.

'עדיין בולטת רעידת הנפש מאימת הכליון, כשהחורבן, ההתייתמות האימה, והעקירה האכזרית מבית, ממשפחה ומעיר הולדת היו פצע פתוח ושותת דם'.¹⁸ כדי להבין כיצד מובעת ההשפעה הנפשית בטקסט, אבחין בין שני מושגים מעולם הנפש: טראומה ומשבר. הטראומה היא שבר קיצוני הנוצר בתגובה לאירוע הטראומטי, והיא באה לידי ביטוי בפחד עז, בחוסר ישע, באבדן שליטה, בתחושת הכחדה ובהלם. המשבר הוא תהליך התגברות על אימי החוץ באמצעות עיבודם במסגרות סמליות ונרטיביות מוכרות. המשבר בא לידי ביטוי ברציפות, בלכידות ובאוטונומיות, התורמות ליצירת זהות יציבה, חיוב החיים ואופטימיות. שלא כמו במשבר, אין בטרומה תוכן חיובי המאפשר התמודדות והשתלבות של האירוע הטראומטי ברצף הנרטיבי. בשל כך שב האירוע הטראומטי ועולה בתודעה לא כזיכרון, אלא כאירוע חי שאינו מתיישב עם המציאות ומשבש את ההבחנה בין עבר והווה ובין פנים וחוץ.¹⁹

גולדברג טוען שבעשורים הראשונים אחרי השואה הניחה ההיסטוריוגרפיה הישראלית ביסוד חקר השואה דמות אדם במשבר 'שבמהותה נותרה גם בסיוואציות הקשות ביותר שלמה, רציפה, בעלת אוטונומיה פנימית, אשר מצליחה לשמור על ערכיה ועל עולמה הפנימי מפני אימי הקטסטרופה שבחוץ'.²⁰ הנחת יסוד זו עסקה גם בטרומה כאילו היתה משבר, ותיארה דמויות שלא חוו רעור יסודי וחוסר אונים, והן עומדות בפני כל פולשנות של המאורעות על ידי הבחנה בין הפנים האוטונומי שלהן למוראות המלחמה והשואה. כך נוצרה דמות ארכיטיפית שסייעה לגאול את דמות היהודי המותקפת והמושפלת, והציגה אותה כזהות אנושית חזקה העומדת בפני כל פגיעה. במחקרו על כתיבת יומנים בתקופת השואה עסק גולדברג בהשפעת אירועי השואה על תפיסתו העצמית של הפרט. באמצעות מתודולוגיה של 'קריאה צמודה' בעדויות שביומנים, הוא איתר חוויות, לעתים מורחקות, של טראומה. הוא טוען שהדמות הארכיטיפית של היהודי בשואה, כמו שהוצגה בהיסטוריוגרפיה של השואה בישראל בעשורים הראשונים שאחרי מלחמת העולם השנייה, אינה עולה בקנה אחד עם הטראומה המובעת בטקסטים מתקופת השואה. אמנם גם בכתיבה האוטוביוגרפית נדחקה הטראומה ועמה האפשרות להתמודד אתה בגלוי באמצעות הכתיבה, אבל לעתים, תחת מעטה המשבר של הרובד הגלוי בטקסט, במודע או שלא

18. פייקאז, 'ספרות העדות על השואה, עמ' 25.

19. ג'ודית לואיס הרמן, טראומה והחלמה, תל-אביב 1994 ולהלן: הרמן, טראומה והחלמה, עמ' 50-70, 110-120; לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה, עמ' 117-118; גולדברג, "אני" חסר אונים, עמ' 61-63, 80-81, 93-94.

20. שם, עמ' 80.

במודע, עולה הטראומה מן הכתיבה.²¹ מאחר שתודעתנו בונה את חוויית המציאות מאירועים שונים ונפרדים לרציפות בעלת משמעות, מסייע כל אירוע כזה לבניית הרצף ולקידומו, והרציפות וההקשר הכללי נותנים משמעות לכל אירוע ואירוע. ואולם במאורע טראומטי מתערער הרצף ומשתבש ההווה; הרצף מתערער משום שהתודעה אינה יכולה עוד למנוע את שפע הגירויים או לווסתם, ואינה מצליחה לתת משמעות למאורעות ולהציג כל אירוע והתרחשות בתוך רצף בעל משמעות. כלומר, יש אירועים שאינם מצליחים להשתלב ברצף הנרטיבי, ועל כן אינם הופכים לעבר מובחן בזיכרון, אלא חוזרים ופורצים אל ההווה ומשבשים אותו. שוב ושוב חווה הסובל מהטראומה את האירועים האלה בלי יכולת לעבדם.²² את הטראומה המסתרת בסיפור המבטא חוויה משברית אפשר לאתר בטקסט על ידי הפערים שבו, ובעזרת מרכיבי סיפור החושפים ביטויים טראומטיים ופלישה של אירועים לא מעובדים.

ברובד הגלוי בספר אנשי המחותרת מתעדת גרוסמן את האירועים ואת הפעולות שבהם השתתפה, וכן מתארת בפירוט, גם אם לא תמיד מחמיא, את חיי הציבור היהודי בגטו; מנסה לגאול את זכרם של נספים רבים ככל האפשר;²³ מעידה במוצהר ובמובלע על התחבטויותיה, על עולמה הפנימי ועל מצבה הנפשי בשלבים השונים של המלחמה;²⁴ ומציגה את תפיסותיה ואת שמירתה על ערכיה למרות המאורעות.²⁵ על רקע תיאור המאורעות, שמקצתם קשים, בולטים בספר תיאורים של שמירה על קור רוח ושליטה עצמית: 'גם אני לא אצא מכאן בשלום. האומנם כלו כל הקצים? הרקות פוסקות מהלום, שלוהו משתררת לפתע בלבי ובמוחי'; 'חשתי עייפות לאין-שיעור. דומה הייתי שעצבי מתפרקים לאחרי מתיחות היממה שחלפה... לא היתה ברירה. צריך היה להתגבר'; וכן: 'ברחי,

21. שם, עמ' 80-82, 90-91; עמוס גולדברג, 'הזהו (הטבע של טבע) האדם? דמות האדם בכתיבה האוטוביוגרפית וההיסטורית בתקופת השואה ולאחריה', יד ושם: קובץ מחקרים, לג (תשס"ה) [להלן: גולדברג, 'הזהו (הטבע של טבע) האדם?'], עמ' 311-318; מתוך מטרה להאדיר את שונותם ויתרונם של חברי המחותרת מביעה גרוסמן תופעה זו מתוך הנגדת חברי המחותרת בגטו לכלל הציבור היהודי שנכנע לתעמולה הנאצית, לשקרים ולהבטחות. אנשי המחותרת, עמ' 43, 67-68, 145-147, 207-208, 265.

22. הרמן, טראומה והחלמה, עמ' 54-61, 110-114, 214-230; גולדברג, 'אני' חסר אונים, עמ' 31-36, 57-58. גולדברג מתפלמס שם עם תפיסתו של פול ריקר על הקשר בין חיים, זהות ונרטיב: Paul Ricoeur, *Time and Narrative* (Vol. 1-3), Chicago, 1984-1988.

23. למשל: אנשי המחותרת, עמ' 63, 91, 103-104, 234-235.

24. למשל: שם, עמ' 17, 50, 203, 219.

25. למשל: שם, עמ' 28, 57-58, 231.

ברחי מהר מזרחה, מחרב היקר, כפי שברחת ללא-אחת [כך במקור] מרגשותיך. מהתרגשותך. את החיים יש להדק כחגורה למתניים, אין להתרפק עליהם.²⁶ עמדה אישית זו התבססה גם על עולמה הערכי והרוחני של גרוסמן מתוקף היותה חברת 'השומר הצעיר': אימי השואה, האבדן ומתח חיי המחותרת נענים בחוסן פנימי וקבוצתי, הנשען על האידאלים התנועתיים והשותפות הקבוצתית: 'בראשונה ביקשתי עזרה ותמיכה מאת הבנות. הודיתי להן מקרב-לב על שבסיוען נתיישבה עלי דעתי'; וכן: 'יש לחזק את המתח הרעיוני, העקרוני של הריון, להפכו לכור היתוך לספקנים, למדוכדכים ומאוכזבים!'; ועוד: 'תרתי אחר מבטיהן, ביקשתי עידוד ומשענת, ביקשתי הסכמה מפיהן שאכן עשינו כל הניתן להיעשות'.²⁷ גם ממרחק של זמן טוענת גרוסמן, בהערות שהוסיפה למהדורת 1965, ש'החזרה לחיים לא באה לנו כניתוק מהעבר. הוא נשאר חלק מישותנו לא בבחינת טראומה...'; ועם זאת והיא מוסיפה ש'לא היה כל צורך לשחזר את המאורעות או לחיותם מחדש. עדיין חייתי אותם גם ללא כוונה תחילה'.²⁸

הערות אלו מקשות עלינו להסתמך על הממד הגלוי של הטקסט בלבד, ומפנות אותנו אל ממדיו הסמויים. אלה מעלים מרכיבי סיפור ופערים בטקסט החושפים את הטראומה שחוותה הכותבת. הבולט באירועים הטראומטיים נמצא בסיום הפרק שבו מתוארת האקציה הראשונה בגטו ביאליסטוק, שבה נתפסה קבוצת חברי מחתרת מן 'השומר הצעיר', ומותו של אדק בוראקס. גרוסמן מבכה את מותו של בוראקס ומדגישה את הצוואה הרעיונית שהותיר במותו בפסקה שצורתה חורגת מן הטקסט. מיד אחר כך ניתק רצף תיאור העבר, וגרוסמן עוברת לתיאור ההווה: 'הריני מתגעשת כולי לזכר העבר. מסעירות הנשכחות, מסעירות ואינן נותנות מנוח. חרף הדשא המוריק והממטרה המתיזה פז'.²⁹ היא מתארת את שלוות ההווה בחיי הקיבוץ, הכופה עליה להירגע ולשכוח, אך שבה באותה פתאומיות אל ביאליסטוק, אל המרד ואל המסקנות מן העבר. מעבר פתאומי וחד זה אי אפשר לראות בו ביטוי למשבר חולף. זהו טשטוש הגבולות בין דמות הגיבורה לכותבת, ובין תיאור העבר להווה הכתיבה. טשטוש זה מעיד על פלישת העבר להווה הכתיבה, בשל חוסר יכולתו של האירוע להשתלב

26. שם, עמ' 213, 242, 280.

27. שם, עמ' 223, 254, 296.

28. וביטוי לעצמת השפעתם של האירועים הוא בכתיבת הספר בלי להיעזר בתיאור. שם, עמ' 397.

29. שם, עמ' 211. וכבר נכתב על משמעותה של פסקה זו: נעימה ברזל, 'עד כלות ומנגד, ירושלים 1998 [להלן: ברזל, 'עד כלות ומנגד', עמ' 51; שלו, חייקה, כרך ב, עמ' 17.

במארג הנרטיבי, ומרמז על טראומה. ואין תִּמָּה על כך: המכה שספגה המחותרת ותחושת הכישלון, אבדנו של שותף, חבר ואהוב,³⁰ הבדידות שהתעצמה, הגינני, הרגשת האשם על שלא היתה בגטו בזמן האקציה ועול המנהיגות בתנועתה ובמחותרת שנעשה כבד יותר,³¹ היו מצע לשבר ולחוסר אונים; עליהם מעידה גרוסמן כי 'שעל, שעל חושלה הבלגת הלב. ההבלגה על צער השכול של חבר יקר מכל יקר, שלא תראנו עוד. הבלגה על דכאון והרגשת איך-אונים'.³² הבלגה שאינה התמודדות, עיבוד או פתרון, אלא דחיקת הדברים מפני צורך השעה. אירוע טראומתי נוסף הוא פגישתה האחרונה של גרוסמן עם אמה, בעת שכבר החלה אקציית חיסול הגטו. גרוסמן מבחינה באמה בהמון בזמן הכנותיה האחרונות ללחימה, ומנסה להימנע מלפגוש אותה משום ש'פחדתי לראותה בטרנספורט - - - והיכן תמצא מחבוא? פחדתי לראות את פניה המקומטות, שהזדקנו בלא עת. את שיבת ראשה. פחדתי לראותה בבדידות'.³³ אמה רואה אותה ושואלת 'חייק'לה, לאן?' גרוסמן אינה עונה, מנשקת את אמה ובורחת. הן לא התראו שנית.³⁴ אירוע זה מתואר בקיצור רב³⁵ על אף משמעותו הרגשית העצומה, עליה אין חולק, ואולי דווקא בגללה: הקיצור התמוה מעיד על פער בין מה שנאמר בטקסט ובין מה שלא נאמר בו; הוא מעיד כי בשעת הכתיבה, כמו בעת ההתרחשות, בחרה גרוסמן שלא להתמודד עם הפרדה. ייתכן שיש בקיצור כדי להעיד על טראומה שהודקה ושאינ הכותבת מעוניינת להתמודד עמה בכתיבתה, או שהאירוע טרם עובד, ולכן אי אפשר לשלבו ברצף הנרטיבי. אירוע טראומתי שלישי הוא פינוי הגטו וחיסולו והשמועות על כישלון המרד.³⁶ מן הצד הארי חוזה גרוסמן במראות חיסול הגטו מתוך חוסר אונים

30. דרכם המשותפת החלה עוד בימי הריכוז השומרי והמחותרת בוויילנה, ונעשתה לשותפות מנהיגים בביאליסטוק. גרוסמן לא נתנה פומבי לסיפור אהבתם, ולכן אין מקורות המעידים על כך מלבד עדויות ממקור שני. שם, כרך א, עמ' 142.
31. בנדר, מול מוות אורב, עמ' 248; וכן: שלו, חייקה, כרך א, עמ' 150-151.
32. אנשי המחותרת, עמ' 211. ביטוי נוסף לטראומה שנבעה ממותו של אדק נמצא בשעת ההודעה על מותו. גרוסמן מקבלת את הידיעה ומספרת כי 'החדר נעלם מעיני, נתעטף בצעיף שחור ואפל'. שם, עמ' 203.
33. שם, עמ' 284. מעט קודם לכן מעידה חייקה כי (רוצה לומר, שלא כמו לחברים אחרים) לא הלכה להיפרד מאמה ערב אקציית החיסול והלחימה. שם, עמ' 278.
34. שם, עמ' 284.
35. הקיצור מנוגד לאורך התיאורים של אירועים משמעותיים פחות, כתיאור אכילת תפוח אדמה בשהותה בוויילנה: שם, עמ' 55-56.
36. שם, עמ' 300-303, ושוב תיאור אירוע מרכזי בצמצום יחסי.

ויאוש עמוק, ושואלת: 'מה עשיתי? מפני מה יצאתי? העולם ריק כאן. אין בו כלום.' ומוסיפה 'מניין אקח כוח להתגבר על הייאוש? איך אתחיל מחדש?'³⁷ היא מספרת שבעת שהוליכו את היהודים בעגלות מן הגטו אל שדה פטראשי (Pietrasze) בפאתי ביאליסטוק, שבו נערכה הסלקציה, היא צפתה במחזה עם פולנים רבים, וכי הם גורשו בידי זקיפים. כשהוכתה נערה יהודייה בת גילה על שום שניסתה לברוח, קרבה גרוסמן לאחת העגלות, גורשה, התקרבה שנית והתכוונה להמשיך במעשיה גם אם יגרשוה. תיאורה של גרוסמן ושפתה יוצרים רושם כאילו היתה פעולתה אובססיה לא מודעת, אשר רק הצופים מן הצד עוצרים אותה מלהמשיך בה ו'מחזירים אותי למציאות'.³⁸

אם נקרא בזיכרונות של חייקה גרוסמן גם את הטראומה שחוותה נבין את ההקשר של אמירתה: 'אני אישה יהודיה, אשר חיה בעת ובעונה אחת שם, בעבר, בגטו, במחתרת, מול פני הנאצים ופה עכשיו, במדינת היהודים'.³⁹ הטראומה מקשה על אדם להפריד בין ההווה לעבר, לפרש את האירועים והחוויות ולתת להם משמעות. בכתובה האוטוביוגרפית יכולים להתקיים שני היבטים של הטראומה: האחד, הכוח המפרק של הטראומה, מופיע בטקסט כחוויה חוזרת ונשנית של האירוע הטראומטי בלא יכולת לעבדו; השני, הכוח המכונן של האוטוביוגרפיה כתיעוד היסטורי בעל ממד תרפויטי: עיבוד הטראומה באמצעות ארגון מחדש בכתובה ושל הזהות העצמית, ושילוב האירוע הטראומטי בחיים.⁴⁰ דוגמאות לשני היבטים נמצא בספר בפסקאות החורגות מהרצף הסיפורי של תיעוד האירועים המאפיין את רוב הספר, כתובות בגופן קטן יותר ומבטאות את המסר הרעיוני ואת היחס הרגשי של גרוסמן לאירועים.⁴¹ ההיבט הראשון ניכר בפסקאות שבהן מביעה גרוסמן סערת רגשות מתוך אזכור חוויית חוסר האונים והזכרת חברים שמתו. פסקאות אלו נושאות מטען של רגשות כבושים או מאוחרים, החורג מן הנרטיב השולט בספר;⁴² ההיבט השני ניכר בפסקאות

37. שם, עמ' 295-296. בניסיון למשמע את האירועים היא תוהה 'מה מזורה רוחו של אדם שאינו שולט בעצביו ובהכרתו', וכן 'חלשה ומגוחכת הייתי. ההיתה זו היסטריה?', שם, עמ' 298-299.

38. שם, עמ' 300; בנדר, מול מוות אורב, עמ' 276-277.

39. חייקה גרוסמן, 13.6.1984, מצוטט אצל שלו, חייקה, כרך א', עמ' 17.

40. גולדברג, "אני" חסר אונים, עמ' 69-70; לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה, עמ' 86-89; הרמן, טראומה והחלמה, עמ' 213-220.

41. אנשי המחתרת, עמ' 17, 28, 57-58, 61, 95, 126, 184, 211, 219, 222, 280, 289; פרומי שחורי, 'חברות המחתרת בגטאות פולין בראי כתיבתן האוטוביוגרפית', ילקוט מורשת, סז (1999) [להלן: שחורי, 'חברות המחתרת'], עמ' 28-30.

42. אנשי המחתרת, עמ' 61, 126, 184, 289.

שבהן מתרגמת גרוסמן את האירועים למסר מובהק המיועד לתת משמעות לאירועים ולשזור אותם לתוך מציאות סימבולית המשמשת צוואה אידאולוגית של המרד.⁴³

גרוסמן טענה שהאירועים לא הותירו בה טראומה, ובתהליך החזרה לחיים לא נוצר ניתוק מן העבר; אך היא גם כתבה שמקץ שנים שב העבר וקינן בה בדמות דאגות, חרדות ורגשות, עד כי 'נחירינו הריחו את ריחות הגיטו, כמו טרם התנדפו. ידינו מששו את קירות חורבותיו ורגלינו דרכו שוב על אבני רחוב'.⁴⁴ בזיכרונותיה המאוחרים מספרת גרוסמן ש' - - - כל הסיוטים האלה לא עזבו גם אותי. שנים רבות - - - הייתי מקיצה בלילה, מתעוררת מחלום בלהות. בשינה, בחלום תמיד רצתי, ברחתי, קפצתי מחומה, מחלונות, כאשר אחרי רודפים ועוד מעט משיגים אותי גרמנים כדי לרצחני. ביום - לא היה ניכר עלי דבר.⁴⁵ גרוסמן כתבה את ספרה בכאב ובייסורים וסבלה במשך כתיבתו ממחשבים גופניים, מבכי חסר מעצורים, מלילות בלא שינה ומסיוטים. מאיר אורקין העיד שהרגיש שגרוסמן לא סיפרה דברים עד תום כדי שלא לחשוף חוויות קשות במיוחד, ומשום שחוסר זהירות היה עלול לגרום להתפרקות המרקם שגונן על עולמה השבור.⁴⁶ גרוסמן עצמה העידה כי אינה יודעת עד כמה אפשר, ועד כמה היא רוצה, לחשוף את הכול ולעסוק ברגשותיה; יש דברים שלא תוכל לספר עליהם, ודברים שהיא עצמה עדיין אינה מוכנה להתמודד עמם.⁴⁷ לכן אפשר לראות בעצם כתיבתה אמצעי לשוב אל כל אותם אירועים וזיכרונות שנמחקו, ובשפתה ובתיאוריה - חשיפה של הטראומה הנחבאת מתחת למצע הרעיוני ולתיאור המשברי.

ההיבטים הפוליטיים בזיכרונות חייקה גרוסמן

בין ספרי הזיכרונות מן השואה, שהתפרסמו בארץ משנת 1945, בולט חלקם של הלוחמים בגטאות וביערות, ובייחוד חלקן של הלוחמות. בולטות זו משקפת את העדפתו של הקהל הארץ-ישראלי את סיפור הגבורה ה"אקטיבי"

43. שם, עמ' 28, 57-58, 231.

44. שם, עמ' 397.

45. 'כמעט וידוי', עמ' 145.

46. שלו, חייקה, כרך ב, עמ' 17-20.

47. קול הצפון, גיליון 455, 11.9.1992, עמ' 27; וכן ריאיון עם סמדר גולן, דבר השבוע,

1.9.1989, עמ' 35. שניהם מצוטטים אצל שלו, חייקה, כרך א, עמ' 7-8.

על פני סיפורם של הקרבנות הפסיביים. סיפורי הלוחמים, שהיו מכלל מאגר הזיכרון הקולקטיבי ומן האתוס הלאומי, שימשו גם אמצעי לגיבוש זהות קבוצתית ולאומית.⁴⁸ גרוסמן מתארת בספרה את האירועים, את השפעתם ואת חשיבותם, מתוך פרשנות ותפיסת עולם שיש בה מענה לספקות ולשאלות העלולים להתעורר בשני מישורי הזמן של העלילה: אצל הדמויות בסיפור ואצל הקוראים את הסיפור.⁴⁹ כך למשל קובעת גרוסמן כי ההיסטוריה עצמה תשפוט את פועלן של דמויות שונות בימי השואה, ובו בזמן משתמשת בכוח הכתיבה לעיצוב הזיכרון, ובשם ההיסטוריה מכריזה על אחד – בוגד הנידון לשכחה, ועל אחר – לוחם שזכה לחיי נצח ולתהילה.⁵⁰ עדותה של גרוסמן נועדה לחזק את מסר ההתנגדות והגבורה, והיא מבטאת את האתוס של 'השומר הצעיר' כמו שהוא שנתפס בשנים שאחרי המלחמה.⁵¹ על כן בולטים בספר, במשולב ובנפרד, האתוס הציוני והאתוס המרקסיסטי, ולצדם, בולט פחות, המאבק על חיזוק האתוס של תנועת 'השומר הצעיר' ומעמדה.

האתוס הציוני

עם פרוץ המלחמה היו מנהיגי המחותרות בגטאות מצעירי ההנהגה של תנועותיהם, ובימי השואה חוו שינוי בתפיסתם העצמית, שעיקרו היה מעבר מיצירה של תרבות נעורים לאליטה מנהיגה. השינוי היה כרוך בהסתת תשומת הלב והמחויבות מארץ-ישראל והעלייה אליה, אל המציאות בגטו והזדהות עם כלל הציבור היהודי. רעיון הנהגת הציבור היהודי ושותפות הגורל עמו היו למרכז פועלן של תנועות הנוער החלוציות משנת 1942, עת הובן שהנאצים

48. שחורי, 'חברות המחותרת בגטאות', עמ' 33-36; לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה, עמ' 119-126, והערה 12 שם.
49. ביטוי לכך אפשר למצוא בתיאורה את השתלבותם של המוני היהודים בגטו ביאליסטוק במרד. בספרה על האקציה הראשונה, למשל, מתארת גרוסמן את המוני היהודים שסירבו למסור את עצמם לידי הגרמנים ולידי המשטרה היהודית כביטוי לרוח המרד; תיאור דומה היא מתארת את השביתה במפעלי הגטו באחד במאי 1943 כאירוע של סולידריות ומרד. אנשי המחותרת, עמ' 204-205, 261-262; וכן: פייקאז', ספרות העדות על השואה, עמ' 25-26.
50. כמו שהציג זאת מנדל פייקאז', חברי המחותרת בגטו מתוארים בספרה כלוחמי חירות, ואנשי היודנראט כמשתפי פעולה עם הגרמנים. יחסי המחותרת והיודנראט מתוארים מתוך פרשנות מרקסיסטית במונחים של מלחמת מעמדות. מרד הגטאות הוא נצר לתנועה מהפכנית לוחמת בעם היהודי, וביקורת על תפיסת הלחימה וההכנה אליה נתפסו כרוויזיוניזם מגונה. שם, עמ' 67-69.
51. שלו, חייקה, כרך ב, עמ' 36-42.

מתכוונים להשמדת היהודים. חברי התנועות הבינו שאין הם יכולים עוד להוסיף ולהתרכז בפעילותם החינוכית התנועתית המבודלת בגטו, ועברו לדפוס פעולה של התנגדות ולחימה, שפעמים רבות באה במקום אפשרויות בריחה. הנהגת הציבור היהודי דרשה מפנה רעיוני, ובכלל זה גם שינוי בתפיסתם של חברי התנועות את הגלות ושלייתה, ומקורות השראה מתאימים למצב החדש.⁵² מולי ברוג טוען שלא הציונות בלבד שימשה מקור השראה להתנגדות של חברי תנועות הנוער הציוניות בגטאות. חברי המחותרות בגטאות לא ראו בהתנגדותם ביטוי מודרני למיתוס מצדה, כמו שתיאר אותה האתוס הציוני, אלא קיבלו השראה מעמים ומקבוצות מיעוטים שלחמו על חייהם, על חירותם ועל זכויותיהם, כגון המהפכה הצרפתית, הקומונה הפריזאית, מאבק הארמנים במוסה דאג ומרד פברואר 1943 בווינה.⁵³ רעיה כהן טוענת כי מקור השראה מרכזי לחברי המחותרות שימש אתוס יהודי-לאומי-גלותי ייחודי של הגנה עצמית, שאינה יכולה למנוע את אכזרן החיים, אך נועדה להגן על כבוד האדם ועל ידי כך על כבוד האומה. אתוס זה התפתח במזרח אירופה, מראשית המאה העשרים ועד שנות הארבעים שלה, בתגובה לפוגרומים ולהתנכלויות אנטישמיות, והשתלב ברעיון האירופי של נתינת משמעות לחיים באמצעות מאבק ומוות למען האומה.⁵⁴ גם גרוסמן מדגישה נושאים אלו, ודווקא בכתיבתה לקהל ארץ-ישראלי; היא אף מציגה את האחדות וההזדהות עם כלל הציבור כאילו מקורן בראשית המלחמה ולא בהתפתחות מאוחרת יותר. על פי גרסתה, בגלל האחריות על כלל הציבור ראתה בעצמה המחותרת חלוץ שתפקידו להוביל את הגטו כולו להתקוממות ולבריחה.⁵⁵

52. רעיה כהן, 'מרד גטו ורשה: מאין, לאן ובפני מי?', זמנים, 81 (חורף 2002-2003) (להלן: כהן, 'מרד גטו ורשה'), עמ' 88; ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 250-251.
53. ברוג, מראש מצדה ועד לב הגטו, עמ' 213-214. גרוסמן מתארת את חומר הקריאה של צעירי התנועה בגטו ביאליסטוק: מוסה דאג וכן פרויליין פיפי על המחותרת האנטי-פשיסטית הגרמנית. אנשי המחותרת, עמ' 125.
54. רעיה כהן, 'של מי המרד הזה? הערכתו מחדש של "מרד גטו ורשה"', שבות, 11 (27) (2002-2003), עמ' סג-פ.
55. אנשי המחותרת, עמ' 281-282, 284. גרוסמן מדגישה את המאמצים הרבים שמקדישים היא וחבריה לקרב ארגונים מרוחקים כדי ליצור מחותרת מאוחדת ושותפות במאבק. מהלך זה, בלב המלחמה, גוזל משאבים ומאמצים רבים ויקרים לשם בירור אינטלקטואלי של השותפות והמסגרת הרעיונית והארגונית המשותפת. שם, עמ' 256-257. ראוי לציין כי בגטו ביאליסטוק היתה ההזדהות עם כלל הציבור היהודי דר-צדדית בעיקרה. הציבור היהודי בביאליסטוק לא הכיר את המחותרת ולא ראה בה מנהיגות חלופית לזו של היודנראט. בנדר, מול מוות אורב, עמ' 285.

מנהיגי המחתרות בגטאות חיפשו גם גישור רעיוני ואחדות ארגונית בין התנועות. הם שרדו את המלחמה בהכרה שיש לאחד כוחות קרובים ואף מנוגדים זה לזה לשם השגת המטרות המשותפות.⁵⁶ האחדות שהושגה בגטאות בולטת במיוחד על רקע תהליכי הפילוג שחלו באותה העת בין תנועות אחיות ובין המחתרות ביישוב היהודי בארץ-ישראל, ודווקא לנוכח המטרה המשותפת להשגת עצמאות. המנהיגות הארץ-ישראלית השתמשה בשואה לשם הצדקת המפעל הציוני והכרעותיה הפוליטיות, ודרשה בלעדיות על הפרשנות ההיסטורית-אידאולוגית של השואה. עליית הניצולים ארצה אחרי השואה עימתה את התנועה הציונית עם חוסר הישע שלה: לא זו בלבד שכשלה התנועה בסיוע ובהצלה בזמן השואה, אלא אף נזקקה לניצולי השואה מבחינה קיומית, כדי שישתקעו בה ויחזקו אותה לקראת העימות הצפוי על הארץ ולשם ביסוס המדינה. נוסף על כך, הלחימה בגטאות נערכה בלא סיוע מארץ-ישראל, והיתה עלולה לסתור את דימוי היהודי הגלוי ולאיים על מונופול הגבורה של היישוב בארץ-ישראל. לפיכך נוצר הצורך בנרטיב שיציג את עצמתו של היישוב היהודי בארץ-ישראל ואת הסיוע שהגיש ולא את חולשתו ונזקקותו. ועל כן הרגישו שמרד הגטאות נעשה בשם ערכי הציונות והיה חלק מאתוס הגבורה הציוני, המוביל לתקומת ישראל.⁵⁷ מוטיב העצמה השתלב היטב בתיאור המהלך ההיסטורי המוביל משואה לתקומה, ובתפיסה הרואה בגבורה, ובייחוד בוו החלוצית הלוחמת, רכיב מרכזי בעיצוב זיכרון השואה, ובססמתו של קובנר 'לא נלך כצאן לטבח'.

עם עליית ניצולי השואה הראשונים לארץ-ישראל, החלו לעצב בארץ את זיכרון השואה, ובבסיסו תפיסת ה'שואה והגבורה'.⁵⁸ סוגיית הגבורה זכתה לביטוי רחב, ואפשרה הן ליושבי הארץ והן לניצולים שלא להתמודד בפומבי עם זוויות השואה. מאחר שסיפורם של לוחמי הגטאות ענה על צורך ציבורי ומוסדי בסיפורי גבורה, הוא היה מן המעטים שהצליחו לפרוץ את מחסום השתיקה של הניצולים ואת חוסר הרצון של הקהל הארץ-ישראלי לשמוע על השואה. הלחימה והגבורה נעשו לדרך היחידה שבעזרתה הצליחו יושבי הארץ להתחבר לניצולים ולשואה.⁵⁹ ואולם גם העיסוק בגבורה נתחם בגבולות

56. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 250-251.

57. שגב, המיליון השביעי, ירושלים 1991 [להלן: שגב, המיליון השביעי], עמ' 165-167.

58. חנה יבלונקה, אחים זרים, ירושלים 1994 [להלן: יבלונקה, אחים זרים], עמ' 47-49,

144-145; וכן: תום שגב, המיליון השביעי, עמ' 168.

59. אומות מעניקות כבוד ועצמה למנהיגים וגיבורים שצמחו בעת משבר. זהו תהליך הרדי

ההקשר הארץ-ישראלי של האירועים. במלחמת העצמאות ואחריה גויסו לוחמי הגטאות לשם עיצוב וחיזוק הנרטיב הציוני וכדי ליצור מיתולוגיה ציונית ואתוס של 'יהודי חדש' העומד על גורלו. הניצולים הלוחמים נדרשו לשלב את סיפורם באתוס הארץ-ישראלי, ולהשתתף בהטמעתו במסגרות החינוכיות של היישוב הנלחם על עצמאותו ושל המדינה בראשית דרכה. ועל כן הדגישו יסודות כגון מעטים מול רבים, פעילות וקביעת הגורל ולחימה עד מוות; ראו בהם לקחי המרד בגטאות והלחימה ביערות, והבחינו בעזרתם בין הלוחמים ובין דמות 'היהודי הגלותי' והיהודים שלא לחמו בנאצים. תהליך זה שירת את היישוב בארץ ואת המדינה ככלי לחיזוק אתוס הגבורה והמרד וכמקור השראה ללחימה בארץ-ישראל.⁶⁰ הוא גם סייע לניצולים הלוחמים לרכוש מעמד של שייכים ושווים ולהתערות בארץ, שכן הלוחמים שעלו לארץ התקבלו בתנועותיהם בחשדנות, בשל החשש שמא אינם נאמנים למנהיגות התנועה ולערכיה. אלו שבעבורם היתה השואה מבחן עליון של נאמנות ושייכות, נדרשו אחרי המלחמה להוכיח נאמנות, שייכות והתערות כדי להשתלב.⁶¹ נאמנות זו נבחנה, בין השאר, בקבלת הכרעות התנועה ומנהיגותה, ובקבלת הפרשנויות הציוניות והתנועותיות לשואה, שראו במרד הגטאות מופת לאקטיביות, לגבורה ולהקרבה. תכנים יהודיים לאומיים-גלותיים של הגנה עצמית ועמידה יהודית מחד גיסא, ומסורות של מיעוטים חסרי כוח פוליטי מאידך גיסא, ששימשו את חברי 'השומר הצעיר' בגטאות לתיאור מאבקם כאנטי-פשיסטי, תוארו לאחר המלחמה במונחים ציוניים.⁶² קבלת הנרטיב הציוני על ידי הלוחמים כסמלי הגבורה מן השואה אישרה את התפיסות הציוניות והארץ-ישראליות של שלילת הגלות ושל הצדק והאפקטיביות הבלעדיים של הפתרון הלאומי בארץ-ישראל. פרשנות זו למעשה המרד אמנם היתה מנוגדת לתפיסתם של מנהיגי

- שבו הגיבור והאומה יוצרים זה את זה, ומעניקים משמעות קיומית זה לזה. ראו: ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 12-13; וכן: יבלונקה, אחים זרים, עמ' 59-61.
60. שם, עמ' 47-58, 144-145; ברוג, מראש מצדה ועד לב הגטו, עמ' 216-220; וכן: מוטי גולני, מלחמות לא קורות מעצמן, בן-שמן 2002, עמ' 70-73.
61. מנהיגי תנועת 'השומר הצעיר' חששו שמא הסיטו אירועי המלחמה את גרוסמן מנאמנותה לתנועה ולעקרונותיה. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 236; וכן: שלו, חייקה, כרך א, עמ' 238-239.
62. כהן, מרד גטו ורשה, עמ' 86-92. תיאור האירועים במונחים ציוניים תפס מקום מרכזי יותר לאחר המלחמה, לנוכח אבדנה של התודעה היהודית הלאומית המזרח אירופית עקב אבדן הציבור שנשא אותה, ובשל ניסיונם של הניצולים חברי המחתרת מן 'השומר הצעיר' להשתלב בתנועה וביישוב היהודי בארץ-ישראל.

תנועות הנוער, אבל לאחר שעלו ארצה השתתפו גם הם בהעברת המסר הזה. ועוד, הואיל וקיבלו את הפרשנות הארץ-ישראלית למעשיהם, הם ויתרו על אתוס האחדות הארגונית והרעיונית שיצרו, והביאו לכלל התפוררות השותפות שנוצרה במלחמה.⁶³

תיאור תהליך זה בספרה של גרוסמן אינו ישיר, אלא בא לידי ביטוי באופן שבו מוזכרים בספר ארץ-ישראל והמפעל הציוני, בתפיסת האחריות החלוצית והציונית של המחותרת על הנהגת העם שמנהיגותו בגדה בו, בהדגשת הטעות ההיסטורית של הלא-ציונים שאינם נותנים לעם פתרון ממשי, ובתיאור הניגודי של דמות הלוחם, 'האדם החדש', מול דמות היהודי הגלותי.⁶⁴ ביטויים אלו מרחיקים את לוחמי הגטאות מהציבור היהודי, שלו ביקשו להיות אחראים במלחמה, ומקרבים אותם אל המסגרות הציוניות בארץ ואל מערכת הסמלים שלהן. ביטוי מוחשי לתהליך זה ניכר במפגשים שערכה גרוסמן במלחמת העצמאות, זמן קצר לאחר שהגיעה לארץ, עם חברי קיבוץ ולוחמי פלמ"ח בדרך לירושלים ובנגב. מטרת המפגשים היוזמים היתה שגרוסמן תספר לנאספים את סיפוריה בזמן הקרבות כדי שיוכלו לשאוב ממנה עידוד. מפגשים אחרים מעלים בתודעתה את ההקשר וההשוואה בין חברי הקיבוצים ולוחמי הפלמ"ח ובין חברי תנועות הנוער ולוחמי המרד בגטאות.⁶⁵

האתוס המרקסיסטי

'השומר הצעיר' שילב בתפיסתו הרעיונית את הציונות, כתנועת שחרור לאומית, ואת המרקסיזם ורעיון המהפכה העולמית שהנהיגה ברית המועצות, וראה בהם משלימים זה את זה. במלחמת העולם השנייה התרחב, המצע לשותפות היסטורית ואידאולוגית בין ברית המועצות לציונות על יסוד המאבק נגד האויב המשותף, הפשיסטי והנאצי: ניצחונה של ברית המועצות במלחמה היה עתיד להביא לשחרורם של העמים המדוכאים ולהצלתם של היהודים. לתפיסה זו היו שותפים גם מנהיגי התנועה בארץ וגם מנהיגי מרד הגטאות, וכולם נשאו עיניהם אל ברית המועצות כמגנת העולם החופשי.⁶⁶

63. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 250-256; 'כמעט וידוי', עמ' 140-141.

64. אנשי המחותרת, עמ' 47, 84-85, 124-125, 151-152, 288-289, 327. תיאורים אלו סותרים את התיאורים שמתארת גרוסמן ביוכרונותיה המאוחרים, ולפיהם חשה נתק מן התנועה ומארץ-ישראל בזמן המלחמה. 'כמעט וידוי', עמ' 114.

65. שלו, חייקה, כרך ב, עמ' 14-15.

66. אנשי המחותרת, עמ' 47. פעמים רבות מתארת גרוסמן בספר את התקווה, של יהודים בכלל ושל חברי המחותרת בפרט, שניצחונותיה של ברית המועצות יביאו לשחרורם

מבחינה פוליטית ניצבו אנשי 'השומר הצעיר' בגטאות בין הציונים לקומוניסטים. מעמדה זו שימשו גשר ליצירת חיבור – רעיוני וארגוני – בין הפלגים המחתרתיים היהודיים השונים, וכן היוו חוליה מקשרת אל הפולנים הקומוניסטים שפעלו במחתרת. בתיאוריה עומדת גרוסמן על מחויבותם של אנשי 'השומר הצעיר' למאבק אנטי-פשיסטי, שבו על כל התנועות והארגונים לשלב את כוחם.⁶⁷ היא מספרת שלאנשי התנועות הציוניות הרגישה את ייחודו היהודי של המרד ואת החשיבות לפעול מתוך הגטו ובקרב הציבור היהודי, למען הנהגתו של הציבור וליצירת התודעה שהיהודים לחמו;⁶⁸ ולקומוניסטים הרגישה את המחויבות של הגטו למאבק הכולל בנאצים. גרוסמן וחבריה התקשו להסביר לקומוניסטים, יהודים ושאינם יהודים, מדוע משרתת הלחימה בגטו את המאבק בנאצים דווקא. הקומוניסטים סברו שכדי לפגוע בכושר הלחימה של הצבא הגרמני, ובייחוד בצומת מרכזי כמחוז ביאליסטוק, נדרש מאבק מחוץ לגטו. בתגובה טענו אנשי 'השומר הצעיר', על פי גרוסמן, שהמאבק בגטו דרוש מבחינה היסטורית, מוסרית ואידאולוגית, וכי הם מקבלים עליהם את הנהגת המוני היהודים המדוכאים למרד.⁶⁹ גם מבחינת הלחימה ראו אנשי 'השומר הצעיר' בגטו חזית חשובה, והשקיעו מאמצים רבים לעודד את הפועלים בבתי החרושת שפעלו בגטו ביאליסטוק לפגוע בכושר הייצור המלחמתי.⁷⁰ עם זאת לא ויתרה המחתרת בגטו על הקשר ועל השותפות עם המחתרת הלא יהודית בעיר וביער, ועל הדגשת הקשר בין הנהגת הציבור היהודי למאבק הכולל בנאצים. לתפיסתם של אנשי 'השומר הצעיר' היה למאבק בגטו ייחוד יהודי שהשתלב במאבק הכולל בנאצים.⁷¹ נרטיב זה מתבטא אצל גרוסמן בספרה על ויכוחים והסברים שהתקיימו על תהליך בניית המחתרת: תיאור הקשר בין

מעול הגרמנים. ולהפך, הפסדיו של הצבא הסובייטי לצבא הגרמני היוו מקור של ייאוש ושל פחד. שם, עמ' 20, 103, 232; וכן: שלו, חייקה, כרך ב, עמ' 37-38.

67. אנשי המחתרת, עמ' 105-106, 143, 256-257.

68. שם, עמ' 88-89, 151-152, 189-190.

69. שם, עמ' 148, 204-205. על פעילות המחתרת בגטו ועל הוויכוחים הרעיוניים בתנועות וביניהן, ראו: בנדר, מול מוות אורב, עמ' 180-184, 192-198.

70. אנשי המחתרת, עמ' 122-123, 149-150.

71. שם, עמ' 141-142, 190. מעטים מאנשי המחתרת בגטו שרדו את המרד ואת אקציית החיסול. אחדים מהם (ובהם גרוסמן) המשיכו במאבק נגד הגרמנים, ואף גייסו את הפרטיזנים להגנתם של יהודים בורחים שלא היה אפשר למצוא להם מחבוא אחר. בנדר, מול מוות אורב, עמ' 292-294; אנשי המחתרת, עמ' 256-257, 296-297, 376-377, 389-390.

המאבק שמתנהל בגטו לרעיונות המרקסיסטיים, ושימוש בשפה שמעידה על התפיסה הרעיונית המרקסיסטית המלווה, מבחינתה, את המאבק הזה.⁷² בשנים שאחרי המלחמה שלטה בחוגי 'השומר הצעיר' התפיסה המרקסיסטית-לניניסטית. תקופת ההכרעות שקדמה להקמת מדינת ישראל יצרה מתח בין שני רכיבי היסוד של התפיסה הרעיונית של 'השומר הצעיר'. מתח זה גבר אחרי הקמת המדינה, כאשר המדיניות של בן-גוריון ומפא"י העדיפה את הברית עם המערב על פני הברית עם הגוש הקומוניסטי. מתח זה הקשה על מנהיגותם של מאיר יערי ויעקב חזן⁷³ בתנועת 'השומר הצעיר'. יערי וחזן הצליחו לבסוף לאחד את השורות, אך במחיר הוצאת חברים מן המפלגה ואף מקיבוציהם, והעמדת חברים אחרים, ובהם גרוסמן, תחת עין בוחנת.⁷⁴ הזדהותה של גרוסמן עם האגף השמאלי של 'השומר הצעיר' העירה את חששה של המנהיגות מעמדותיה הקומוניסטיות. כבר בתקופה שלאחר המלחמה, לצד החשש שמא תעדיף גרוסמן את השותפות עם אנשי 'דרור' על פני התנועה, חשדה מנהיגות 'השומר הצעיר' בנטיותיה הקומוניסטיות. שיתוף הפעולה שלה עם כוחות קומוניסטיים בביאליסטוק ובסביבתה בזמן המלחמה, עבודתה במשטרה החשאית הסובייטית בפולין אחרי המלחמה וזוגיות עם קומוניסט יהודי, הזינו חשש זה. אף על פי שהחליטה לשוב לפעילות בתנועה, חשדו בכשרותה הפוליטית ונמנעו מלשלבה במרכזי קבלת ההחלטות התנועתיים. שאיפתה של גרוסמן להשתלב במנהיגות התנועה, בהתאם למעמדה במלחמה ובארגון התנועה בפולין לאחר מכן, דרשה דימוי מנהיגותי והכשר רעיוני.⁷⁵ אנשי המחותרת נועד להכשיר את שמה ואת תדמיתה של גרוסמן בעיני התנועה. לכן היא הדגישה בספרה את נאמנותה לעקרונות התנועה בכל מצב

72. שם, עמ' 66-67; וכן: פייקאז', ספרות העדות על השואה, עמ' 69.

73. מאיר יערי (1897-1987) ויעקב חזן (1899-1992) הנהיגו יחדיו שנים ארוכות את תנועת 'השומר הצעיר' ואת התנועה הקיבוצית שלה, 'הקיבוץ הארצי' – השומר הצעיר, וכן היו ממנהיגי מפלגת מפ"ם. ראו: אביבה חלמיש, מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית, תל-אביב 2009; צחור, חזן.

74. שם, עמ', 205-221.

75. ברזל, ער כלות ומנגד, עמ' 231-233. בספר זה עוסקת ברזל בסיפוריהם של ארבעה מבין מנהיגי הלחימה וההתנגדות היהודית בתקופת השואה, שהשתייכו לתנועות החלוציות: אבא קובנר, יצחק צוקרמן, צביה לובטקין וחייקה גרוסמן. ברזל עומדת על המאפיינים הדומים בתהליך ההתקבלות וההתערות של מנהיגי מחתרת בארץ ובתנועותיהם, על יחסיהם הדו-ערכיים עם מנהיגי התנועות ועל אי-הצלחתם להגיע לפסגת ההנהגה התנועתית.

בזמן המלחמה.⁷⁶ בייחוד במהדורה הראשונה היא השתמשה בטרמינולוגיה מרקסיסטית, המדגישה את הדיאלקטיקה ההיסטורית, הקולקטיביות ואת האמת האידאולוגית. לדידה של גרוסמן, רק בכלים אלו, המשלבים תפיסות לאומיות ואינטרנציונליות, היה אפשר ליזום את המרד. ועל כן ראתה בלחימה היהודית חלק מן הלחימה האנטי־פשיסטית הכללית, אך בעלת ייחוד יהודי. על פי גישה זו היה לחברי המחתרת בגטאות תפקיד של מהפכנים.⁷⁷ באנשי המחתרת מתארת גרוסמן את המלחמה, את השואה ואת ההתנגדות על פי האתוס של 'השומר הצעיר'; ומרכזיות התפיסה המרקסיסטית־לניניסטית בתנועה, בעת כתיבת הספר, טבועה בו.

חיזוק האתוס של תנועת 'השומר הצעיר'

למרות שיתוף הפעולה בין התנועות השונות, שאיפות האיחוד ואתוס הגבורה המשותף, לא חדלו מי שהיו מנהיגי המחתרות בגטאות לחזק את אתוס התנועה שלהם, לעתים על חשבון התנועות האחרות. פעילות זו התעצמה לאחר המלחמה, עם חידוש הקשרים עם התנועות בארץ ועם ייסוד מפעלי ההנצחה של התנועות. לשם חיזוק אתוס התנועה ועיצוב הזיכרון, טרחו דוברי 'השומר הצעיר' להדגיש כי גם באימי השואה שמרו אנשי תנועתם על התפיסות והרעיונות התנועתיים שלה; ועל כן לא סטו מן הדרך ולא הלכו שולל אחרי היודנראט והגרמנים. בתיאור זה הבדילה גרוסמן בין אנשי 'השומר הצעיר' ובין רוב היהודים והתנועות, ובכלל זה תנועות הנוער האחרות, והציבה את 'השומר הצעיר' בעמדה אליטיסטית מתוך תפיסה עצמית מנהיגותית כלפי העם היהודי כולו וכנאמנים לאתוס הציוני.⁷⁸ גרוסמן עוסקת בספרה ביחסים שבין המפלגות היהודיות השונות, ובייחוד בין הארגונים הקשורים למחתרת. היא מדגישה את מקומם המרכזי של אנשי 'השומר הצעיר', בוילנה ובביאליסטוק, בהבנת כוונותיהם של הגרמנים ובהקמת המחתרת.⁷⁹ גרוסמן אמנם אינה יוצאת בגלוי נגד שותפיה למחתרת מן התנועות השונות, אבל בין השיטין נבחין בביקורת שהיא מותחת על מי שלא עמדו

76. לעניין זה ראוי לשים לב לתיאור שמתארת גרוסמן את עצמה, אך גם להערתה של שחורי שבכתיבתן האוטוביוגרפית מתארות חברות המחתרת את חברותיהן (למחתרת) כדי לתאר בעקיפין את עצמן. כך הן מעידות על סגולות אישיות בצניעות. שחורי, *חברות המחתרת בגטאות*, עמ' 27-29.

77. ברזל, *עד כלות ומנגד*, עמ' 239.

78. *אנשי המחתרת*, עמ' 33-34, 83-84, 154. בשיח זה בין התנועות החלוציות הודגש האתוס הציוני — מוקד משותף שעל פירושו הנכון ומידת הנאמנות אליו נאבקו.

79. שם, עמ' 84-85, 105-107.

בציפיותיה האידאולוגיות, או לא קיבלו את מסקנותיה בדבר הצורך בשיתוף פעולה או אשר לאופיו.⁸⁰ ביקורתה היא על המאורעות בעת התרחשותם, אך גם לאירועים שאחרי המלחמה יש השפעה על הכתוב.

בסיום המלחמה נמשכה השותפות הארגונית והרעיונית של שרידי תנועות הנוער, והם הרגישו שיש להביא את בשורת האחדות הזאת לזירה הפוליטית הארץ-ישראלית. אלא שהמציאות הפוליטית בארץ לא עלתה בקנה אחד עם חזון האחדות של מנהיגי המחתרות בגטאות, והם בחרו לקבל את צווי תנועותיהם, לפרק את השותפות ביניהם ולהפנות את מרצם לחיזוק מפעל ההנצחה התנועתי הייחודי ובתוך כך חיזוק אתוס התנועה.⁸¹ עם תום המלחמה פרץ בין התנועות מאבק על ניכוס זיכרון הגבורה. רעיון האחדות במלחמה נשמר, אך התנועות פנו להנצחה של הסיפור התנועתי בשואה ושל גיבוריהן, ולא יצרו מפעל הנצחה אחד שיעלה על נס את מרד הגטאות ואת הגבורה. גרוסמן אינה מתעלמת מפועלן של התנועות האחרות, ואף אינה חוסכת ביקורת מאנשי תנועתה; ועם זאת היא מציבה את פועלם של אנשי 'השומר הצעיר' במרכז ספרה ומדגישה את חלקו של 'השומר הצעיר' בהקמת המחתרת ובהנהגת ההתנגדות, את מקומו במוקד העשייה כציר שסביבו נעה הפעילות המחתרתית. אנשי המחתרת הוא אנדרטה לפועלה של תנועת 'השומר הצעיר' במלחמה, ונועד לו תפקיד במאבק התנועה על היוקרה ועל הזיכרון ההיסטורי.⁸² ובחיזוק דמותה ומעמדה של גרוסמן.⁸³ על רקע זה יש להבין את בחירת הכותבת שלא לחשוף בו את כל ביקורתה על אנשי 'דרור', משום שזו תפגע במיתוס לוחמי הגטאות שממנו נבנית גם היא, ועלולה להביא לידי תגובת נגד לא רצויה. בחירה זו, ובחירתו של יצחק צוקרמן לפרסם גרסה מצונזרת של יומנו של מרדכי טננבוים, יוצרות 'מאזן אימה' המגן על הנכס המשותף של מיתוס הגבורה והמרד.⁸⁴

80. בהקשר זה טורחת גרוסמן לגנות את טננבוים על קשריו הטובים עם ראש היודנראט בביאליסטוק, אפרים באראש, אף כי גם לה היו קשרים טובים אֵתו. את קשריה שלה היא מסבירה כניסיון הרדי שלה ושל באראש לנצל זו את זו, שלא כמו טננבוים, שיצר עמו קשרי אמון וקיבל עליו את תפישותיו. שם, עמ' 44-45, 104, 154-155. אפרים באראש (1892-1943?) היה מהנרס מוולקוביסק, שמונה בשנת 1934 למנהל הכללי של הקהילה היהודית בביאליסטוק, ומאוגוסט 1941 שימש בתפקיד יו"ר בפועל של היודנראט בגטו בביאליסטוק. בנדר, מול מוות אורב, עמ' 119-120, 291.

81. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 205-206, 251-252.

82. 'כמעט וירדי', עמ' 140-141.

83. שם.

84. שלו, חייקה, כרך א, עמ' 312-316. המאבקים על עיצוב הזיכרון רחבים יותר, ונכללים בהם, בין השאר, גם עיצוב זיכרון ההתנגדות בגטאות שערכה ההיסטוריוגרפיה

את מעמדה בתנועה חיזקה גרוסמן גם מתוך הביקורת שמתחה על תנועתה. היא הפנתה אצבע מאשימה נגד תפקודה הממשי והסמלי של מנהיגות התנועה בארץ ובפולין: היא וחבריה לא ציפו מהישוב בארץ לעזרה של ממש במאבקם, אך גם המעט שהיה צריך להיעשות לא נעשה. להנהגה הוותיקה, לשליחי התנועה בפולין ולחברים שעזבו את שדה המערכה או שלא עשו די לעזור לאנשי התנועה תחת הכיבוש הנאצי נטרה טינה על עזיבתם, על רפיון ידיהם ועל החלטתם להשאירה לשאת בעול התנועתי בעת המלחמה.⁸⁵ הדגשתה שבחירה בדרכה אף על פי שהיו לה הזדמנויות ואפשרויות אחרות, מעצימה את ביקורתה ומחזקת את דימויה התנועתי.⁸⁶ עם תום המלחמה, כאשר איחרה התנועה בארץ לשלוח שליחים שיסייעו לארגן את התנועה ואת הפליטים ולשקמם, מחתה על כך גרוסמן בעצם הבחירה להישאר בפולין ולהמשיך בעבודתה זמן רב אחרי תום המלחמה.⁸⁷ במישור הסמלי גרסה גרוסמן כי התנועה בארץ לא עשתה די לשמור על קשר עם התנועה בזמן הכיבוש, ומתחה ביקורת על חוסר הבנתם של מנהיגי התנועה בארץ את משמעות השואה. היא ממעיטה בביקורת ישירה בספרה, ובכל זאת מביעה את אשר על לבה בנוגע למנהיגי התנועה ולחבריה. היא עושה זאת בעדינות, ומתוך הדגשת ההתנהגות 'השומרית' הראויה. נוסף על כך מדגישה גרוסמן את משמעותה הסמלית והאידאולוגית של ארץ-ישראל ושל המפעל הציוני בה בעבור חברי המחותרת. הדגשה זו מחזקת את הקשר שבין ההתנגדות בגטו לארץ-ישראל, אך בו בזמן מביעה ביקורת על חד-צדדיותו של הקשר.⁸⁸

סיכום: אנשי המחותרת וזיכרון השואה בחברה הישראלית

הקהילה מבקשת לשכוח את המלחמה ונפגעה; צעיף של שכחה פרוש על כל דבר מכאיב ולא-נעים. אנו מוצאים את שני הצדדים עומדים פנים-אל-פנים; בצד אחד הנפגעים, אשר אולי רוצים לשכוח אבל אינם יכולים, ובצד

- הסובייטית, ובארץ – ההתעלמות מחלקו של ארגון אצ"י הבית"רי במרד גטו ורשה. ראו: 'כמעט וידוי', עמ' 139; אמיר פלג, 'מצדה או מודיעין: מנחם בגין ויחסו למרד גטו ורשה', עיונים בתקומת ישראל, 19 (2009), עמ' 284–287.
85. 'כמעט וידוי', עמ' 113–115; וכן: ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 236–238.
86. אנשי המחותרת, עמ' 16–17; 'כמעט וידוי', עמ' 107–108, 116, 120–121, 128–129, 143–142.
87. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 201; שלו, חייקה, כרך א, עמ' 326; וכן: יבלונקה, אחים ודים, עמ' 53.
88. אנשי המחותרת, עמ' 125; וכן: ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 236–238.

האחר כל אותם בעלי המניעים החזקים, שאינם מודעים לעתים קרובות, המבקשים בכל מאורם לשכוח ואף מצליחים בכך.⁸⁹

ספרה של חייקה גרוסמן, אנשי המחתרת, הוא עדות רב-שכבתית ובה מרכיבים שונים, גלויים וסמויים, מן החוויות שחוותה במלחמה ומן האופן שבו בחרה להציגן. נוסף על הרצון לשמר את זכר הנספים והאירועים, כיוונו שני היבטים מרכזיים את אופי כתיבתה: התמודדות עם טראומה ועיצוב דמותה ומעמדה של הכותבת בזיכרון ובפוליטיקה הישראלית.⁹⁰ ההיבטים משולבים זה בזה ולכל אחד מהם תפקיד בעיצוב הזיכרונות: בהיבט הנפשי, במסווה של התערות בארץ, בחברה, חייתה גרוסמן בעולם מפוצל והרחיקה את הטראומה שחוותה. בהיבט הפוליטי שימש אנשי המחתרת אמצעי להעצמת דמותה כלוחמת הגטאות ולהכשרתה הפוליטית, כדי שתצליח להשתלב בהנהגה. ממרחק השנים, כאשר לא היתה זקוקה עוד לאישור על מנהיגותה ויכולותיה ולא נדרשה לבטא את התערותה בארץ, התאפשר לגרוסמן להעיד בגלוי על מה שהיה חבוי בעדות שכתבה מיד לאחר המלחמה: ביקורת על התנהלות תנועתה ומנהיגיה במלחמה, על הנטישה של ההנהגה הוותיקה ושל המנהיגות בארץ ועל ההשפעה הנפשית שהיתה למלחמה, לאברן החברים והמשפחה ולכישלון המחתרת.⁹¹ אנשי המחתרת השתלב בעיצוב היחס לשואה בחברה הישראלית במסגרת כיוון האתוס הציוני של 'שואה-וגבורה' ו'משואה לתקומה'.⁹² הקשר בין מנהיגי היישוב והתנועות בארץ-ישראל למי שהיו מנהיגי המחתרות בגטאות בשנים

89. Leo Eitinger, 'The concentration camp syndrome and its late sequelae', in *Survivors, Victims and Perpetrators*, New-York 1980, pp. 127-162 מצוטט

אצל הרמן, טראומה והחלמה, עמ' 19-20.

90. להיבט השני קשורה בקשתה של גרוסמן מיעקב חזן שלא יפרסם את העדות שפרשה בפניו בפגישתם בכינוס הציוני בלונדון באוגוסט 1945, משום שביקשה לקבוע אילו דברים יפורסמו ובאיזה הקשר. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 234.

91. בראשית שנות התשעים טענה גרוסמן כי מעמדה הפוליטי ודחיקתה במשך שנים רבות ממרכזו העשייה לא נבעו מהישענותה על ההיסטוריה שלה במלחמה אלא על עצמאותה הפוליטית. אך עם זאת, רק ממרחק השנים הרשתה גרוסמן לעצמה למתוח ביקורת גלויה על מנהיגי תנועתה. העצמאות שהיתה לה לדבריה מראשית דרכה הפוליטית בארץ, לא אפשרה לה לעשות זאת באנשי המחתרת אלא במרומז בלבד. 'כמעט וידוי', עמ' 107, 111, 113-115, 140, 145; וכן: ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 236-238.

92. האישור החריג שקיבלה — להקדיש לכתיבתה ימי עבודה על חשבון התנועה — מעיד על החשיבות שייחסו לספר במנהיגות הקיבוץ הארצי. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ'

230, 234.

הראשונות אחרי המלחמה, שירת את שני הצדדים מבחינה פוליטית ונפשית. המנהיגות בארץ קשרה בין השואה וההתנגדות ובין הקמת המדינה והמאבק עליה כשיאים של תהליך מתמשך. תפיסת הסיבתיות של שני האירועים והלקח ההיסטורי שנלמד ממרד הגטאות ויושם במאבק הארץ-ישראלי לעצמאות, הפקיעו את המרד ואת מנהיגיו ממיקומם הגאוגרפי-היסטורי בשואה, וסיפחו אותו לנרטיב הארץ-ישראלי; ובלי לדון בשאלה באיזו מידה ובאילו דרכים נחוותה השואה בארץ כטראומה אישית וחברתית, נערך ביישוב, ולאחר מכן במדינה, תהליך של עיבוד השואה. תהליך זה היה כרוך ביצירת מערכת סמלים חדשה, שבה היה היישוב בארץ אנדרטה לשואה בפרט ואף לגולה בכלל.⁹³ במערכת סמלים זו, המשלבת את ההתנגדות בגטאות ואת הלחימה והעשייה הציונית בארץ למסגרת פעולה אחת, היה יכול היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת השואה לראות עצמו כמי שעשה כל שבידו לקדם את החזית המשותפת, ועל ידי כך להשתחרר ממוסר הכליות על כך שלא עשו יותר בזמן המלחמה. גם בעבור הניצולים מחברי המחתרות בגטאות ומנהיגיהן היתה טמונה במהלך זה האפשרות להתמודד עם האירועים הטראומטיים שחוו, באמצעות שילובם במסגרת סמלית ופרשנית. עם זאת קיים חשש שמא השימוש במסגרת פרשנית וסמלית המשלבת את ההתנגדות בשואה עם האתוס הציוני הארץ-ישראלי כמצע להתמודדות חברתית ואישית עם החוויה הטראומטית של השואה, היא כפויה ולכן לא הביא לידי עיבוד הטראומה אלא להדחתה.

מאחר שמיתוס הגבורה הוא מרכיב מרכזי בעיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית, הוצנעה בעשורים הראשונים לאחר השואה השפעת ההתמודדות הנפשית עם אירועי השואה ועם הטראומות שיצרה. ההשפעה הנפשית של המוות וההקרבה לא מובעת בגלוי גם בספרה של גרוסמן. היא מתארת תיאור אידאולוגי – בעל משמעות תנועתית ולאומית – של מרד, של הקרבה ושל מוות, המשרתים מטרה נעלה יותר, ומסמנים את היווצרותו של עתיד חדש וחיים חדשים. אף על פי שגם לממד הנפשי יש השפעה על התיאור האידאולוגי, אין התיאור מלא. ועם זאת מדגים ספרה של גרוסמן את הקשר בין הממד הנפשי

93. ביטוי מובהק לכך מצוי בשירו של חיים גורי 'מן הדלקה ההיא': 'מן הדלקה ההיא, אשר שרפה גופכם המעונה והחרוך, / נשאנו אש-לפיד מאיר לנשמתנו, / ובה הדלקנו את שלהבת החירות. / עמה הלכנו בקרבות על אדמתנו. - - - נקמנו את מותכם המר והבורד / באגרופנו שכבר הגו וחם הוא; / לגטו השרוף הקמנו פה גל-עד, / גל-עד-חיים, אשר לנצח לא ייתמו.' יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), ספר מלחמות הגטאות, תל-אביב 1954, עמ' 696; וכן ראו: יבלונקה, אחים זרים, עמ' 3; שגב, המיליון השביעי, עמ' 168.

לפוליטי במפגש של הניצולים עם החברה הישראלית, ואת האופן שבו קשר זה משפיע על הדרך שבה אנו מספרים את עברנו בכלל, ואת הטראומה האישית והחברתית של השואה בפרט. הטראומות שיצרה השואה וההתמודדות עמן לא התאימו לצורכי הפוליטיקה בישראל והיא דחקה אותן לשולי השיח הציבורי בעשורים שאחרי המלחמה. שינויים שחלו בחברה הישראלית מאפשרים להבין כיום את הקשר ההדוק בין החוויה הטראומטית למשמעויות ולמסקנות האנושיות והתנועתיות-לאומיות. קריאת זיכרונות מימי השואה ומהשנים שלאחריה בהקשרים המשולבים הללו, תרחיב את הבנתנו את תהליך ההשתלבות של הניצולים ואת השפעת מאורעות השואה על עיצוב החברה הישראלית.